

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ РИТОРИКИ ПРОКУРОРА

Наталія ЗАГРЕБЕЛЬНА,

методист навчально-методичного відділу
Інституту післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

У статті відзначена актуальність курсу «Риторика» під час підготовки високопрофесійних фахівців у будь-якій сфері діяльності, і зокрема, в галузі юридичної освіти. Розглянуто засади вчення про використання мовних засобів для з'ясування суті прокурорського красномовства.

Ключові слова: професійна риторика, фахова компетентність, прагматична компетенція, засади професійної риторики прокурора, система побудови промови.

THEORETICAL ASPECTS OF THE PROFESSIONAL RHETORIC OF THE PROSECUTOR

Nataliia ZAHREBELNA,

Methodologist of the Department Educational-Methodical
of Institute of Continuing Education
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The article highlights the relevance of the course «Rhetoric» in the preparation of highly professional specialists in any field of activity, and in particular, in the field of legal education. The principles of the use of linguistic means to clarify the essence of prosecutorial eloquence are considered.

Key words: professional rhetoric, professional competence, pragmatic competence, principles of professional rhetoric of the prosecutor, system of constructing a speech.

Постановка проблеми. Проголошена ст. 1 Конституції [3] декларація України як соціальної, демократичної та правової держави визначила напрям реформування та вдосконалення всього суспільства і, перш за все, системи органів публічної влади. З точки зору функціонування державного апарату, що власне і втілює організацію суверенної політичної влади, утвердження правової держави передбачає відповідний регулятивний та адміністративний вплив у таких сферах, як захист і забезпечення прав і свобод людини, дотримання принципів верховенства права, закону і забезпечення законності; дотримання принципу розподілу державної влади і особливо – забезпечення незалежності правосуддя; недопущення необґрунтованого та неефективного використання природних ресурсів; взаємної відповідальності держави й особи; регулювання складних суспільних відносин на законодавчому рівні; творення високої правосвідомості та правової культури; гарантування плюралізму думок тощо [4, с. 265].

У системі органів державної влади прокуратура України посідає особливе місце, що обумовлюється не лише визначеними чинним нормативно-правовим регулюванням завданнями і повноваженнями, але й високою загально-соціальною місією охорони прав і свобод людини та громадянина, захисту інтересів держави. Науково обґрунтоване дослідження окремих аспектів діяльності системи прокурорського нагляду виявляється неможливим без аналізу як державницько-правових, у тому числі і легалізованих концепцій її діяльності та зносин з іншими суб'єктами владних повноважень, так і неодмінного врахування соціальних, етичних, культурних і психологічних зв'язків з усіма інститутами громадянського суспільства.

Актуальність проблеми. Такий дуальний підхід є неодмінною умовою ґрунтовного, послідовного та повного вивчення значення й особливостей професійної риторики прокурора, вироблення дієвих практичних рекомендацій

щодо успішного виконання покладених на цих осіб завдань у щоденних комунікативних відносинах.

Діяльність прокурорського працівника має здійснюватися у чітко визначених правових формах, у межі яких вписуються конкретні життєві ситуації спілкування з різними типами аудиторії – заявників, підозрюваних та обвинувачених, свідків, суддів, посадових осіб інших державно-владних органів. У цих суспільних зв'язках прокурор діє не як абстрактна особа із визначеним колом повноважень, а як суб'єкт мислячий, індивідуалізований, якому властива як професійна правова свідомість, так і загальнолюдські цінності, спеціальна юридична освіта та певний, достатньо високий рівень знань та обізнаності із широкого кола питань.

Це змушує розглядати прокурорську риторичку в суб'єктивізованому, індивідуальному вимірі, саме такою є **мета дослідження**.

Стан розробки проблеми в науковій літературі.

Сучасні педагоги, представники академічного красномовства, Л. Мацько, С. Абрамович, В. Вандишев, В. Молдован О. Олійник та інші автори підручників та навчальних посібників із мистецтва красномовства відзначають важливість курсу «Риторика» у вищій освіті. Особливої актуальності набуває дана навчальна дисципліна при підготовці фахівців-юристів.

Виклад основного матеріалу. Утвердження соціальних цінностей, в тому числі й найвищих – життя, здоров'я, честі та гідності громадян, забезпечення принципу невідворотності покарання суспільно небезпечних діянь органами прокуратури здійснюється шляхом реалізації функції кримінального переслідування та підтримання державного обвинувачення в суді [6, с. 12]. У відповідності до Закону України «Про прокуратуру» прокурор бере участь у судовому розгляді кримінальної справи залежно від характеру й ступеня суспільної небезпеки діяння. У цій діяльності якнайширше виявляється необхідність та особливості професійного красномовства. Так,

підтримуючи державне обвинувачення, прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування щодо застосування кримінального закону та міри покарання підсудному. На підставі об'єктивної оцінки зібраних доказів прокурор від імені держави та всього суспільства висловлюється щодо необхідності притягнення підсудного до відповідальності або відмовляється від обвинувачення. Такі переконання прокурора доводяться до відома суду та інших учасників судового процесу в особливих формах – обвинувальній промові прокурора або промові про відмову від обвинувачення.

Докладніше регламентовано складання та виголошення прокурором промов у судовому засіданні Наказом Генеральної прокуратури України від «Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення» від 19 вересня 2005 р. № 5 гн [7]. Наказ приписує прокурорам, що здійснюють підтримання державного обвинувачення у судах, обов'язково складати письмові промови готуючись до судових дебатів (п. 5.6). Предметом таких промов, а очевидно маються на увазі саме обвинувальні промови, є міркування прокурора щодо обсягу обвинувачення, оцінки доказів, застосування кримінального закону, призначення покарання та вирішення інших питань, що визначаються судом у вироку по справі. Особливе значення промов прокурора в судовому процесі підкреслюється визначеною Наказом вимогою заявляти клопотання про доłącчення текстів промов до матеріалів справи.

Вагомий внесок у побудову правової держави в Україні здійснюється в неправових формах впливу на загальну правосвідомість та підвищення правової культури населення. Публічне інформування в засобах масової інформації про рівень злочинності в державі, причини та умови вчинення суспільно небезпечних посягань, стан законності, реакцію органів прокуратури на правопорушення, хід розслідування окремих резонансних злочинів – за умови правильної, змістовної побудови повідомлень, ефективного використання інформаційного простору є важливим важелем формування необхідного налаштування соціуму на правомірну поведінку, утвердження активної громадської позиції щодо недопустимості правопорушень, подолання правового нігілізму та розвитку громадянського суспільства.

Основоположними принципами, що безпосередньо стосуються офіційного мовлення в діяльності прокуратури, слід визнати конституційні принципи судочинства, передбачені ст. 129 Конституції України, як змагальність сторін, забезпечення доведеності вини, підтримання обвинувачення в суді. Реалізація цих принципів передбачає обов'язкову участь прокурора в судовому розгляді усіх кримінальних справ, що направляються ним до суду з обвинувальним висновком. Принципи забезпечення доведеності вини та підтримання державного обвинувачення визначають особливе місце прокурора в процесі судочинства в цивільних та кримінальних справах, що вимагає ретельної підготовки до ведення справи в кожному конкретному випадку, аналізі наявних доказів та інших даних, підготовки логічного та обґрунтованого обвинувального виступу (промови).

Професійна риторика прокурора, не лише як система побудови промови, але й як певна система поглядів на розробку, виголошення та захист своєї процесуальної позиції, що виражається в конкретних формах, передбачених чинним законодавством, повинна упереджувати виникнення зловживань збором односторонніх доказів, їх маніпулюванням або навіть провокацією свідків до дачі неправдивих показань, створення «словесних пасток» для учасників процесу. Під час реалізації принципу змагальності судового процесу вкрай необхідним є досягнення основної мети судового розгляду – встановлення істини у справі, а не позиційний двобій сторін із використанням мовленнєвих засобів. Отже, принцип змагальності в діяльності прокуратури створює

широкі правові засади для розвитку професійного, зокрема судового, красномовства прокурора, однак передбачає вагомий морально-етичні імперативи процесуальної комунікації, порушення яких може мати цілком передбачувані правові наслідки – оскарження та відміна рішення та дисциплінарну відповідальність несумлінних прокурорських працівників.

Правильне та обґрунтоване формулювання прокурором обвинувачення в кримінальному процесі, підстав і предмета позову – у цивільних справах, а також відповідне представлення фактичних обставин справи, в тому числі представлення та тлумачення доказів є основою для формування відповідної позиції суду по справі, а разом із доводами інших учасників процесу – окреслення та остаточного виголошення суддею юридичної істини в справі.

Більшість дозволених процесуальних форм впливу на суддівську правосвідомість під час реалізації прокурором своїх завдань пов'язані з використанням певних мовленнєвих засобів та риторичних прийомів, що мають бути не довільними, а ретельно підібраними та відшліфованими на етапі підготовки до судового розгляду справи. Це обумовлює першочергову роль риторичних навичок прокурора як сукупності умінь володіння словом має становити основу професійної майстерності кожного прокурорського працівника.

Заслужує на увагу думка, що діяльність прокурора в суді, його полеміка із захисником та іншими учасниками процесу є виявом здійснення багатьох принципів організації та діяльності прокуратури. Прокурор у суді офіційно, незалежно представляє єдину прокурорську систему, захищаючи не тільки публічний інтерес, забезпечуючи реалізацію принципу невідворотності відповідальності за правопорушення, а й захищає права і свободи громадян, відаючи перевагу пріоритетності прав і свобод людини і громадянина при гласному судовому розгляд справи [5, с. 43]. Така теза підкреслює значення закріплених у чинному законодавстві принципів організації та функціонування прокуратури, в тому числі здійснення визначених видів процесуальної діяльності як правового обґрунтування професійної риторики в об'єктивному та суб'єктивному вимірах.

Зокрема, ст. 143, 167 КК України при допиті свідків та обвинуваченого на етапі досудового слідства забороняє ставити питання, що містять відповідь або підказку до неї – так звані «навідні запитання». Вказана нормативна вимога легалізує морально-етичне правило, що протягом багатьох століть діяло щодо допитів, а саме забороняє відповідний мовленнєво-психологічний прийом. Кримінально-процесуальний закон містить також інші вимоги до професійної комунікації прокурора з іншими учасниками судового розгляду справи. Зокрема, під час допиту свідків під час судового слухання заборонений психологічний вплив, комбінації риторико-психологічних засобів, що пов'язані з повідомленням свідку заздалегідь неправдивих відомостей, пригнічують вільне волевиявлення, перешкоджають вільному вибору лінії поведінки [2, с. 824].

Чіткість і прозорість мови прокурора та інших сторін цивільного процесу забезпечується шляхом надання судді (ст. 176 ЦК України) права перевіряти особу, що висловлюється неясно, і зажадати від неї чіткої відповіді «так» або «ні».

Вказані процесуально-правові імперативи підкреслюють нерозривний зв'язок окремих правових механізмів, у тому числі передбачених форм діяльності уповноважених осіб, які мають нормативне або загальносуспільне значення, із сумлінним добором та використанням мовленнєвих і психологічних засобів, що становлять суть професійного красномовства.

Володіння професійним красномовством не є відособленим умінням, яким володіє будь-який прокурорський

працівник в однаковій мірі. Про важливість особистих якостей прокурорів різних рівнів при підтриманні ними державного обвинувачення у судах свідчать визначені пп. 1.3–1.7 Наказу Генеральної прокуратури України «Про організацію участі прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ та підтримання державного обвинувачення» правила призначення державних обвинувачів при розгляді справ у судах різних інстанцій.

Отже, професійна риторика прокурора має розглядатися не лише як відповідна наука та сукупність засобів мовленнєво-психологічного впливу на аудиторію під час реалізації функції із підтримання державного обвинувачення, представництва інтересів держави та громадян, проведення окремих слідчих дій, інших комунікативних ситуацій у діяльності відповідних службових осіб. Професійна правнича риторика, тобто володіння мовленнєвими прийомами, засобами, формами тощо має бути невід'ємною якістю кожного прокурорського працівника саме як особистості, уповноваженої здійснювати надзвичайно важливі, суспільно-значимі завдання та ухвалювати індивідуальні правозастосовчі акти.

Сутнісною основою сучасної юридичної риторики та її особливого виду – професійної риторики прокурора є концепція риторичної аргументації як відповідне лінгвістично-філософське вчення, що є найбільш пристосованим до потреб та найповніше розкриває значення офіційного мовлення прокурора в його легалізованих формах. Поряд із сутнісною складовою частиною будь-якого явища ми зобов'язані розглянути безпосередні форми його вияву в суспільному житті. Це цілком справедливо стосується і прокурорської риторики саме як офіційного вираження думки, що має конкретне правове та зобов'язуюче значення.

У спеціальній риторичній прокурорського працівника, як при підготовці кадрів прокуратури, повсякденній самопідготовці та підвищенні кваліфікації, а також у процесі підготовки та виголошення офіційної промови в будь-якій можливій ситуації – чи то при підтриманні державного обвинувачення, захисті інтересів держави, громадян у цивільному чи господарському судочинстві, чи на кадрових або інших професійних нарадах, чи при виступі у засобах масової інформації, – володіння словом є найважливішим засобом переконання та донесення інформації.

Прокурор під час здійснення ним професійної діяльності, зокрема офіційної комунікації, не лише здійснює завдання прокуратури, сформульовані у чинному законодавстві, але й несе високу соціальну місію, а відтак і велику відповідальність. Кожне слово, використане працівником прокуратури, має недвозначно сприйматися судом та іншими учасниками процесуальних відносин. Тому часто прокурор має уточнювати семантику застосовуваних слів, роз'яснювати фактичні обставини справи, на які він посилається, та власні твердження у відповідності до букви закону. Іноді виникає необхідність деталізації положень писаних правових норм, подолання колізій та непорозумінь, зумовлених чи то низькою технікою викладення нормативних приписів, чи то усталеним змістом їх правозастосування.

Видатні державні обвинувачі, зокрема Ю.О. Костанов [9], завжди намагалися якнайточніше кваліфікувати дії підсудних, дати точне визначення та характеристику обставині, умовам злочинної поведінки, іншим обставинам справи у відповідності до законодавства, як загалом, так і стосовно кожного із обвинувачених [1, с. 86].

Понятійність професійного мовлення прокурора, тобто творення та висловлення доводів цілісними конструкціями та їх наступне номінування для запам'ятовування слухачською аудиторією нерозривно пов'язане із зрозумілістю мовлення. Намагаючись висловлюватися максимально точно, прокурорський працівник не повинен забувати про переважно професійний характер лексики, якою він послу-

говується у своїй щоденній роботі, та не зводити персоніфіковану промову до того чи іншого процесуального документа, який він долучає до справи.

Безпосереднім обов'язком посадових осіб прокуратур є спеціальні знання або принаймні ґрунтовна обізнаність із відповідними неюридичними процесами та співвіднесення таких явищ із легалізованими поняттями, викладеними у різноманітних техніко-юридичних документах. Особливості справ, пов'язаних із кримінально-правовою охороною доквілля, розглядом порушень на транспорті обумовлює привнесення прокурорами відповідних прокуратур спеціальної термінології в судове засідання. При цьому особи, що використовують відповідні професійні наукові позначення, мають роз'яснювати їх значення з посиланням та відповідні стандарти, методичні рекомендації або теоретичну чи довідкову літературу.

При інших видах мовленнєвої комунікації прокурорські працівники, навпаки, повинні утримуватися від використання термінологічної лексики, а тим більше вузькоспеціалізованих понять неюридичних (технічних та природничих) наук. При роботі із зверненнями громадян, зокрема на особистому прийомі, прокурор не має вимагати від осіб, із якими він спілкується, знання законодавства та застосування законодавчих термінів, а тим паче – професіоналізмів. Аналогічне правило має дотримуватися і під час здійснення окремих процесуальних дій, наприклад допиту свідків, потерпілого, інших осіб, що не володіють спеціальними знаннями в галузі правознавства або пов'язаними із ним (судова психіатрія, медицина, криміналістика). У таких комунікативних ситуаціях прокурор має безсторонньо та неупереджено сприймати почуту інформацію та намагатися самостійно привести її в як найкращу відповідність до законодавчих або техніко-юридичних (легалізованих) понять, а також із максимальним збереженням змісту пояснити співрозмовнику значення відповідних термінів при фіксації висловленого, зокрема свідчень в офіційній документації.

Вказані суворі імперативи застосування лексики прокурорами обумовлюють таке важливе завдання прокурорської риторики як науки і навчальної дисципліни, як формування відповідного рівня риторичної компетенції у визначеного кола осіб. Риторичну компетенцію прокурорського працівника слід розглядати як невід'ємну частину професійної компетенції прокурорського працівника та таку якість мовленнєвої особистості, що заснована на лінгвістичних та нелінгвістичних, у тому числі спеціально-юридичних, знаннях, уміннях та навичках, що необхідні для успішної комунікації у професійній діяльності прокурора.

Основними складовими частинами риторичної компетенції є лінгвістична, мовленнєва та прагматична компетенції [8, с. 71]. Кожен наступний із перерахованих компонентів риторичної компетенції є більш комплексним, що охоплює попередній, однак більш застосовуваним у практичній діяльності прокурора.

Лінгвістична компетенція полягає у формуванні необхідного словникового запасу прокурорського працівника для точного та виразного мовлення. Прокурор повинен мати розширені знання за сферою його професійної спеціалізації, розуміти значення жаргонізмів та діалектизмів для успішного спілкування з громадянами в місцевості, де він працює. Лінгвістична компетенція прокурора охоплює знання законодавчих термінів та їх значення. Формування професійної лінгвістичної компетенції нерозривно пов'язує викладання та тренування риторики для прокурорських кадрів із загальними та спеціальними юридичними науками та курсами, зобов'язує здійснювати подвійний контроль за знанням вірних словоформ: у складі юридичних дисциплін – за застосуванням термінології та побудовою фраз, на заняттях з риторики – за знанням термінологічної основи чинного законодавства.

Поряд із спеціально-юридичною лінгвістичною підготовкою значну вагу має і загальна словесна та термінологічна ерудиція прокурорських представників, що дозволяє вільно висловлювати думки не лише в передбачених процесуальних комунікативних ситуаціях, але й у так званих «неправових» формах спілкування – щодо реалізації принципу гласності діяльності прокуратури згідно з Наказом Генеральної прокуратури України від 14 липня 2006 р. № 11 гн.

Наступною складовою частиною риторичної компетенції прокурорського працівника, що безпосередньо стосується якості його офіційних висловлювань, є мовленнєва компетенція, що охоплює уміння та навички вільного володіння видами мовленнєвої діяльності на рівні змісту та побудови висловлювання. Для прокурорського працівника володіння мовленнєвою компетенцією як елементом офіційної риторики передбачає певну високу здатність саме до вербальної комунікації та риторичного обґрунтування своєї позиції, а не лише вдале складання процесуальних та інших офіційних документів.

Мовленнєва компетенція охоплює розуміння та знання можливих форм впливу лексики, в тому числі і професійної юридичної термінології на різні аудиторії, з якими доводиться спілкуватися прокурору під час здійснення повсякденної діяльності. Враховуючи викладене вище щодо теорії аргументації, слід зазначити, що процес юридичної професійної аргументації, зокрема в судовому засіданні, як найважливіший та найбільш складний її вид, охоплює триєдиний вплив на суд (суддю) та інших суб'єктів процесу. Це логічна складова аргументації, когнітивне моделювання та риторична аргументація.

Логічна аргументація є процесом формальної аргументації, в якій визначена кількість засновків безпосередньо призводить до висновку, що доводиться. Зокрема, за фактом наявності в матеріалах справи наказу про прийняття на роботу підсудного за певною посадою та посадовою інструкції, доведеної до цієї особи під розписку, можна стверджувати про те, що ця особа є службовою, а отже, може бути притягнута до кримінальної відповідальності, наприклад за вимагання хабара або службове підроблення як спеціальний суб'єкт злочину.

Когнітивне (мислиме) моделювання аргументації полягає в побудові у виступі цілісної системи змістовних зв'язків між аргументами та тезою, що доводиться. Когнітивна аргументація може бути використана коли необхідним є довести наявність певного факту або явища за сукупністю його легалізованих, герменевтичних або доктринальних ознак. Зокрема, в справах про підроблення документів матеріалами документознавчої експертизи може бути встановлена часова невідповідність чорнил, якими було зроблено записи, що свідчить про втручання в оригінальний документ із метою його зміни.

Мовленнєва компетенція прокурора є базою вдалої риторичної аргументації, оскільки передбачає володіння таким оратором лінгвістичним запасом у ситуативному та поліваріантному аспекті словозастосування, що забезпечує зрозумілість та чіткість мовлення, економію часу та психологічної енергії доповідача шляхом влучного та беззастережного обґрунтування.

Здатність не лише знати смислове навантаження термінологічної бази, але й моделювати мовлення в залежності від ситуативних умов мовлення утворює завершальний та найбільш комплексний елемент риторичної компетенції прокурора – прагматичну компетенцію. Прагматична компетенція передбачає вміння орієнтуватися в ситуації спілкування та враховувати при виголошенні промови, аргументації своєї позиції власні та чужі (явні та приховані) комунікативні інтенції, умови та обстановку спілкування. Розвиток прагматичної компетенції прокурора, що обумовлює чіткість та релевантність його висловлювань (логосу), обумовлюється кількома факторами, обов'язковими для врахування.

По-перше, більшість процесуальних форм професійної риторики прокурорських працівників віддалена від діало-

гу, що дозволяє з'ясувати позицію слухача безпосередньо при виголошенні промови. Так, і суддя, і захисник (або відповідач та його представник), і свідки є великою мірою пасивною аудиторією, навіть за таких легалізованих мовних ситуацій, як перехресний допит та судові дебати. Тому прокурор при побудові промови має базуватися на власному досвіді комунікації з такими суб'єктами, здобутому на етапі досудового слідства або попередньої професійної діяльності (підтримання державного обвинувачення за подібними справами або у засіданні із тим самим складом суду).

По-друге, в ситуативному моделюванні аргументації прокурор зв'язаний наявними в справі доказами, виявленими в ході досудового слідства, та нормами чинного законодавства та їх тлумаченням. Для прокурора є неприпустимим маніпулювання фактичними обставинами справи, постановка питань, прямо заборонених процесуально-правовими нормами. Також особливістю прагматичної компетенції прокурора є обмежена можливість повного та беззаперечного прийняття аргументів протилежної сторони. Подібне допускається лише в разі переконання прокурора в абсолютній достовірності та правдоподібності доводів захисника або відповідача у формі відмови прокурора від обвинувачення або відмови від позову, відповідно.

Висновки. Отже, зазначена специфіка прагматичної компетенції обмежує прокурора в ситуативному поточному моделюванні своєї позиції, а отже і риторичної аргументації, та надає першочергового значення попередній підготовці промови, однак із урахуванням можливих процесуальних ситуацій, обумовлених об'єктивно, – зокрема, неоднозначності певних обставин справи.

Список використаної літератури:

1. Кельман М. Загальна теорія держави і права / М. Кельман. – Львів : Новий світ, 2003.
2. Кони А.Ф. Память и внимание / А.Ф. Кони. – Петроград, 1922. – С. 30.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змін. і доп.).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар [Текст] : У 2 т. Т.2 / Є.М. Блажівський, Ю.М. Грошевий, Ю.М. Дьомін [та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, А.В. Портнова – Х. : Право, 2012. – 664 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.
7. Михайленко О.Р. До питання про концепцію системи ознак правової держави / О.Р. Михайленко // Правосуддя – гарант законності у сфері економічних відносин. – К., 2000.
8. Мичко М.І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : дис. доктора юрид. наук / М.І. Мичко. – Х., 2001. – С. 101.
9. Фрицький О.Ф. Конституційне право України / О.Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 14.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Загребельна Наталія Анатоліївна – методист навчально-методичного відділу Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Zahrebelna Nataliia Anatoliivna – Methodologist of the Department Educational-Methodical of Institute of Continuing Education of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

n.zagrebelna@ukr.net